А. Г. Цымбал

ЭКАНАМІЧНЫ ГЕНАЦЫД НАСЕЛЬНІЦТВА БЕЛАРУСІ Ў ГАДЫ НЯМЕЦКАЙ АКУПАЦЫІ (1941–1944) ПАВОДЛЕ МАТЭРЫЯЛАЎ НАЦЫЯНАЛЬНАГА АРХІВА РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Акупацыя Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны застаецца адной з найважнейшых трагічных старонак у гісторыі беларускага народа. Асабліваю зацікаўленасць у даследчыкаў выклікае сацыяльна-эканамічная палітыка нацысцкіх уладаў на акупаваных землях, асабліва ў аспектах прымусовай працы мясцовага насельніцтва і татальнага эканамічнага рабавання. Гэтыя з’явы непасрэдна звязаныя з феноменам эканамічнага генацыду, што суправаджаў ажыццяўленне нямецкіх планаў па захопе рэсурсаў і задавальненні патрэбаў вермахта.

Дакументы з фондаў Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь прадстаўляюць сабой унікальныя сведчанні аб метадах і маштабах нацысцкай акупацыйнай палітыкі. Яны адлюстроўваюць розныя аспекты гаспадарчай эксплуатацыі беларусаў: ад выкарыстання іх працы на будаўнічых і рамонтных работах да размеркавання прадуктаў харчавання, тэкстыльных вырабаў і іншых матэрыялаў у адпаведнасці з патрэбамі акупацыйных структур. Так, эканамічная інспекцыя «Цэнтр» у сваіх справаздачах дэталёва адзначала аб’ёмы паставак тканіны для рабочых чыгункі, а таксама недахоп адзення і абутку сярод насельніцтва, што негатыўна ўплывала на працоўную дысцыпліну [1, арк. 23, 61].

Мэта гэтага даследавання – раскрыць эканамічны генацыд як адзін з цэнтральных элементаў нацысцкай палітыкі ў Беларусі, выкарыстоўваючы матэрыялы фонду 412 Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь (Гаспадарчая інспекцыя групы армій «Цэнтр»). Работа заснавана на сістэматызацыі і археаграфічным аналізе дакументаў, што раскрываюць асаблівасці арганізацыі працы, выкарыстання рабочай сілы і матэрыяльнага забеспячэння работнікаў на тэрыторыі, падкантрольнай групе армій «Цэнтр».

Увядзенне гэтых крыніц у навуковы зварот дазволіць істотна пашырыць уяўленні пра эканамічнае і сацыяльнае становішча беларускага насельніцтва ў перыяд акупацыі, а таксама паглыбіць разуменне механізмаў гітлераўскай палітыкі эканамічнага генацыду.

Дакументы Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь уяўляюць сабой каштоўныя крыніцы для вывучэння нацысцкай акупацыйнай палітыкі, уключаючы практыкі эканамічнага генацыду. Іх змястоўная каштоўнасць заключаецца не толькі ў адлюстраванні фактаў эксплуатацыі насельніцтва, але і ў дэманстрацыі механізмаў кіравання і кантролю, якія ўжываюцца акупацыйнай адміністрацыяй. Прапануем крыніцазнаўчы аналіз ключавых дакументаў, якія характарызуюць эканамічную і сацыяльную сітуацыю ў Беларусі ў 1941–1944 гг.

Матэрыялы можна падзяліць на некалькі катэгорый:

- кіруючыя распараджэнні і справаздачы, напрыклад, загады эканамічнай інспекцыі “Цэнтр», якія тычацца выкарыстання працоўнай сілы і размеркавання тэкстыльных вырабаў [1, арк. 14, 23];
- статыстычныя даныя – табліцы з указаннем аб’ёмаў выробленай прадукцыі, колькасці рабочых, якія былі задзейнічаны на розных прадпрыемствах, і іх матэрыяльнага забеспячэння [2, арк. 30];
- перапіска і скаргі – дакументы, якія адлюстроўваюць праблемы з забеспячэннем працоўных рэсурсамі і наступствы нераўнамернага размеркавання тавараў [1, арк. 125];
- аналітычныя справаздачы – дакументы, якія апісваюць эфектыўнасць працы прадпрыемстваў і планы па іх закрыцці або мадэрнізацыі [3, арк. 22].

Кожная з гэтых катэгорый уяўляе каштоўнасць для даследавання, дапаўняючы агульны кантэкст нацысцкай палітыкі эканамічнага генацыду.

Дакументы характарызуюцца лаканічным стылем, строга арыентаваным на кіраванне рэсурсамі і працоўнымі працэсамі. Напрыклад, распараджэнні аб забеспячэнні грамадзянскіх рабочых тканінамі падрабязна рэгламентуюць аб’ёмы паставак, размеркаванне і адказных асоб. У распараджэнні эканамічнай інспекцыі «Цэнтр» ад 3 лістапада 1942 г. пералічваюцца меры па забеспячэнні сотні рабочых тканінамі, каб прадухіліць перабоі ў працы чыгункі [1, арк. 23].

Табліцы з паказчыкамі размеркавання рабочай сілы і аб’ёмаў вытворчасці, напрыклад, даныя па тэкстыльнай прамысловасці, уключаюць дэталізаваныя звесткі аб занятасці і выробленай прадукцыі. Так, справаздача аб дзейнасці тэкстыльных прадпрыемстваў групы армій «Цэнтр» фіксуе аб’ёмы выпуску валёнак, тканіны і іншай стратэгічнай прадукцыі [2, арк. 30].

Дакументы маюць высокі ўзровень дакладнасці, бо з’яўляюцца афіцыйнымі матэрыяламі, створанымі нямецкімі акупацыйнымі структурамі. Аднак важна ўлічваць наступныя абмежаванні:

- мэтанакіраванае скажэнне даных. Некаторыя звесткі маглі быць прадстаўлены ў выгадным для нямецкай адміністрацыі святле, асабліва ў дачыненні да эфектыўнасці працы прадпрыемстваў;
- адсутнасць звестак аб гуманітарных наступствах. Дакументы амаль не адлюстроўваюць стан мясцовага насельніцтва з пункту гледжання сацыяльнага становішча, пакідаючы за кадрам масавыя пакуты людзей.

Гэтыя абмежаванні патрабуюць комплекснага падыходу да аналізу, які ўключае выкарыстанне дадатковых крыніц, такіх як успаміны відавочцаў або матэрыялы савецкіх камісій па расследаванні злачынстваў нацыстаў.

Распараджэнне эканамічнай інспекцыі «Цэнтр» ад 15 мая 1943 г. аб ліквідацыі ручных ткацкіх фабрык раскрывае стратэгію канцэнтрацыі вытворчасці і пераразмеркавання рабочай сілы. У дакуменце падкрэсліваецца нізкая прадукцыйнасць ручной працы і неабходнасць засяроджвання рэсурсаў на механізаваных прадпрыемствах. Гэта рашэнне суправаджалася канфіскацыяй абсталявання і забаронай на яго аднаўленне [3, арк. 22].

Справаздача аб размеркаванні тэкстыльных вырабаў сярод рабочых у красавіку 1943 г. сведчыць аб сур’ёзнай сацыяльнай напружанасці. Дакумент фіксуе вельмі нераўнамернае размеркаванне тканін, што прыводзіла да скаргаў з боку рабочых і зніжэння іх прадукцыйнасці [3, арк. 125].

Дакументы архіва даюць шырокія магчымасці для даследавання палітыкі эканамічнага генацыду ў Беларусі. Яны фіксуюць кіраўнічыя рашэнні, статыстычныя даныя і механізмы эксплуатацыі, што дазваляе рэканструяваць ключавыя аспекты акупацыйнай эканомікі. Разам з тым яны патрабуюць крытычнага аналізу, каб запоўніць прабелы і ліквідаваць патэнцыйныя скажэнні.

Крыніцазнаўчы аналіз выяўляе структураванасць і накіраванасць акупацыйнай палітыкі, а таксама дазваляе глыбей зразумець уплыў эканамічных практык на жыццё беларускага насельніцтва ў гады вайны.

Акупацыя Беларусі нямецкімі войскамі ў гады Вялікай Айчыннай вайны суправаджалася сістэматычным разбурэннем сацыяльна-эканамічнай інфраструктуры і эксплуатацыяй мясцовага насельніцтва. Асноўнай мэтай акупацыйнай палітыкі ў эканамічнай сферы было выкарыстанне рэсурсаў рэгіёна для патрэб германскай арміі і ваеннай прамысловасці. Пры гэтым мясцовае насельніцтва апынулася ўцягнутым у прымусовыя формы працы, спалучаныя з пагаршэннем умоў жыцця і парушэннем правоў чалавека.

Так адзначалася, што кіраўніцтва будаўніцтвам моста ў Полацку патрабуе адзення для 383 карэнных жыхароў. Пералічаны неабходныя прадметы – курткі, шкарпэткі, трусы, кашулі – для забеспячэння працоўнай сілы на будаўнічых аб’ектах. Указвалася, што ў цяперашні час такія запасы адзення адсутнічаюць, што пагаршае сітуацыю з працоўнай дысцыплінай [1, арк. 61].

З размеркаваных колькасцяў сукна ў раёне камендатуры Гомеля 2 000 рабочых атрымалі толькі каля 3 000 м тканіны для касцюмаў і адзення. Адсутнасць неабходных рэсурсаў прывяла да пагаршэння здароўя насельніцтва, якое ўдзельнічала ў выкананні працоўных абавязкаў [1, арк. 125].

Пасля захопу тэрыторыі Беларусі нацысты імкнуліся максімальна інтэграваць рэгіён у сістэму нямецкай ваеннай эканомікі. Для гэтага была створана разгалінаваная сетка гаспадарчых службаў, падпарадкаваных групе армій «Цэнтр», уключаючы эканамічную інспекцыю і кіраўніцтва эксплуатацыі чыгунак. Гэтыя органы каардынавалі выкарыстанне мясцовай рабочай сілы, забеспячэнне яе матэрыяльнымі рэсурсамі і кіраванне прамысловымі

прадпрыемствамі. У дакументах фіксаваліся канкрэтныя планы размеркавання рабочай сілы і рэсурсазабеспячэння. Напрыклад, у кастрычніку 1942 года эканамічная інспекцыя прадпісвала прыраўняць грамадзянскіх работнікаў да служачых вермахта ў плане размеркавання тэкстыльных вырабаў, неабходных для выканання працоўных абавязкаў [1, арк. 14].

Асноўным рэсурсам на акупаваных тэрыторыях з'яўлялася рабочая сіла. Мясцовае насельніцтва прыцягвалася да розных відаў прымусовых работ: ад будаўніцтва мастоў і чыгунак да апрацоўкі лёну і вытворчасці тэкстылю. Пры гэтым умовы працы часцяком былі цяжкімі, а забеспячэнне працоўнай сілы адзеннем і абуткам пакідала жадаць лепшага. У дакументах падрабязна апісваецца недахоп адзення і абутку, што прыводзіла да адмоваў ад працы і павелічэння колькасці бальнічных лістоў. Напрыклад, у лістападзе 1942 года эканамічная інспекцыя «Цэнтр» адзначала неабходнасць забеспячэння сотні рабочых, якія абслугоўваюць рэгіянальную чыгунку, тканінамі, так як іх адсутнасць сур'ёзна пагаршала працоўную дысцыпліну [1, арк. 23].

Нацысты аднаўлялі і пераарыентавалі прадпрыемствы рэгіёна пад патрэбы германскай арміі. Асаблівая ўвага надавалася тэкстыльнай прамысловасці, у рамках якой выраблялiся тканіны для ваенных патрэб, уключаючы брызент, палаткі і рабочую вопратку. У некаторых выпадках вытворчасць не адпавядала патрабаванням, што станавілася падставай для закрыцця прадпрыемстваў. Так, у маі 1943 года было прынята рашэнне аб ліквідацыі ручных ткацкіх фабрык, прадукцыя якіх не адпавядала стандартам вермахта, і пераразмеркаванні іх працоўнай сілы на іншыя прадпрыемствы [1, арк. 22].

Акрамя таго, сельская гаспадарка рэгіёна была таксама пастаўлена на службу германскай арміі. У справаздачах эканамічнай інспекцыі фіксаваліся аб'ёмы выробленай і канфіскаванай сельскагаспадарчай прадукцыі, уключаючы збожжа і мяса. Прадукцыя накіроўвалася не толькі на патрэбы арміі, але і для забеспячэння нямецкага насельніцтва ў рэйху [1, арк. 120].

Эканамічная эксплуатацыя суправаджалася значным пагаршэннем умоў жыцця насельніцтва. Хранічны недахоп харчавання, адзення і прадметаў першай неабходнасці ў спалучэнні з пастаяннымі працоўнымі павіннасцямі падрывала фізічны і маральны стан людзей. Нацысты разглядалі мясцовае насельніцтва выключна як рэсурс, што пацвярджаецца шматлікімі прыкладамі ў дакументах аб размеркаванні рабочай сілы і матэрыяльных выгод. Напрыклад, у красавіку 1943 года Справаздача эканамічнай інспекцыі паказала на вельмі нераўнамернае размеркаванне тэкстыльных вырабаў паміж рознымі катэгорыямі работнікаў, што негатыўна адбівалася на іх лаяльнасці і працаздольнасці [1, арк. 125].

Так, у загадзе Галоўнага чыгуначнага ўпраўлення Мінска ад 17.10.42 сярод іншага гаворыцца: эканамічная інспекцыя «Цэнтр» цяпер прызнала, што да занятых у нас грамадзянскіх работнікаў у армейскім раёне і ў армейскім раёне «Цэнтр» варта ставіцца сапраўды гэтак жа, як да работнікаў, якія зна-

ходзяцца на службе ў вермахта. Размеркаванне прадзільных вырабаў ажыццяўляецца па запыце адпаведных гаспадарчых упраўленняў. У адміністрацыйнай акрузе каля 7 000 рускіх маюць права на гэта размеркаванне [1, арк. 14].

У выніку падобных дзеянняў сацыяльна-эканамічнае становішча беларускага насельніцтва імкліва пагаршалася, што вяло да масавых пратэсных настрояў і ўдзелу людзей у антыфашысцкім руху.

Эканамічны генацыд, як частка агульнай акупацыйнай стратэгіі нацысцкай Германіі, меў на ўвазе сістэматычнае знішчэнне сацыяльна-эканамічнага патэнцыялу Беларусі і выкарыстанне рэсурсаў рэгіёна ў інтарэсах ваеннай машыны Трэцяга рэйха. Ва ўмовах акупацыі беларускае насельніцтва падвяргалася татальнай эксплуатацыі, накіраванай на максімальнае выманне матэрыяльных і працоўных рэсурсаў, што прыводзіла да цяжкіх сацыяльных і дэмаграфічных наступстваў.

Прымусовая праца стала ключавым элементам эканамічнага генацыду ў Беларусі. Мясцовае насельніцтва прыцягвалася да выканання разнастайных работ: ад сельскагаспадарчых і будаўнічых да вытворчых і інфраструктурных. Арганізацыя працы была жорстка цэнтралізаваная, і рабочая сіла размяркоўвалася паводле распараджэнняў эканамічнай інспекцыі «Цэнтр». Напрыклад, у кастрычніку 1942 года для будаўніцтва і эксплуатацыі чыгунак на тэрыторыі групы армій «Цэнтр» было мабілізавана каля 7 тыс. чалавек. Работнікі прыраўноўваліся да служачых вермахта, аднак рэальныя ўмовы іх працы былі вельмі цяжкімі, а забеспячэнне адзеннем і харчаваннем заставалася мінімальным [1, арк. 14].

Сістэматычны недахоп адзення, абутку і іншых прадметаў першай неабходнасці пагаршалі становішча рабочых. Так, у лістападзе 1942 г. была зафіксавана значная колькасць адмоў ад працы і павелічэнне ўзроўню захворванняў сярод рабочых, выкліканых адсутнасцю цёплай вопраткі і абутку ва ўмовах зімовых халадоў [1, арк. 23].

Нацысты выкарыстоўвалі размеркаванне матэрыяльных рэсурсаў як інструмент кіравання і кантролю. Рабочыя, занятыя на вытворчасці і абслугоўванні інфраструктуры, атрымлівалі мінімальныя пайкі, што рабіла іх залежнымі ад акупацыйных уладаў. Пры гэтым размеркаванне рэсурсаў было вельмі нераўнамерным. У красавіку 1943 г. эканамічная інспекцыя адзначала, што работнікі ткацкай фабрыкі ў Дуброўне атрымлівалі ўсяго па 2 метры тканіны на чалавека, у той час як для супрацоўнікаў гарадской адміністрацыі Оршы было выдзелена толькі 12 метраў на ўвесь калектыў [1, арк. 125].

Структура спажывання адлюстроўвае прыярытэты акупацыйнай эканомікі, арыентаванай на падтрымку вайсковых аперацый. Гэта сведчыць аб рацыянальным пераразмеркаванні рэсурсаў на карысць патрэбаў нямецкай арміі.

У крыніцах адзначалася, што ручныя прадзільныя і ткацкія фабрыкі павінны быць зачыненыя да 30.6.43 г. Зыходная сыравіна з гэтых прадпрыемстваў павінна накіроўвацца на механічныя прадпрыемствы для вытворчасці брызенту, рабочай вопраткі і іншай прадукцыі, неабходнай для ваенных патрэб [3, арк. 22].

Падобная палітыка спрыяла падрыву сацыяльнай структуры: супрацоўнікі, якія не атрымлівалі неабходнага забеспячэння, станавіліся менш лаяльнымі да акупацыйнай улады, што пацвярджаецца шматлікімі скаргамі і адмовамі ад працы.

Так паведамлялася, што ведамствы і службы скардзяцца на тое, што мясцовыя служачыя не прыходзяць на працу з-за адсутнасці адзення і абутку. Незвычайна высокі ўзровень водпуску па хваробе таксама тлумачыцца дрэнным забеспячэннем персаналу адзеннем і абуткам. З надыходам марознага надвор'я становішча значна пагоршыцца. Пры гэтым ні ў якім разе нельга дапусціць перабояў з рабочай сілай гэтай зімой, таму што тады пад пагрозай апынуцца чыгуначныя перавозкі на фронт [1, арк. 23].

Яшчэ адным важным элементам эканамічнага генацыду было закрыццё прадпрыемстваў, прадукцыя якіх не адпавядала стандартам вермахта, і пераразмеркаванне вызваленых рэсурсаў. Напрыклад, у траўні 1943 г. было прынята рашэнне аб ліквідацыі ручных ткацкіх і прадзільных фабрык, паколькі яны выраблялі грубае палатно і мешкавіну, не прыдатныя для ваенных патрэб. Вызваленая рабочая сіла павінна была быць перанакіравана на механізаваныя прадпрыемствы, якія выпускаюць прадукцыю для вермахта, уключаючы палаткі, аўтамабільны брызент і рабочую вопратку [3, арк. 22].

Пры гэтым нямецкія ўлады забаранялі аднаўленне ручных фабрык і патрабавалі канфіскацыі абсталявання. Калаўроты, ткацкія станкі і іншыя інструменты падлягалі здачы, а іх уладальнікам прапаноўвалася мінімальная кампенсацыя. Гэтыя меры канчаткова разбуралі традыцыйныя формы эканомікі ў Беларусі і павялічвалі залежнасць рэгіёна ад акупацыйных уладаў.

Так у крыніцах адзначалася, што ручныя прадзільныя і ткацкія фабрыкі не адказваюць патрабаванням вермахта да абсталявання. Адсюль пастанаўленне: ручныя прадзільныя і ткацкія фабрыкі павінны быць зачыненыя да 30.6.43 г. Калаўроты, ткацкія станкі і прылады павінны быць сканцэнтраваны кампаніяй Ostlandfaser у абароненых памяшканнях [3, арк. 22].

Сельская гаспадарка таксама знаходзілася пад поўным кантролем нямецкай адміністрацыі. Канфіскацыя прадуктаў харчавання і сельскагаспадарчай прадукцыі для патрэб германскай арміі суправаджалася масавым голадам сярод мясцовага насельніцтва. Паводле справаздач, у 1943 г. акупацыйныя ўлады цэнтралізавалі размеркаванне ўсіх запасаў збожжа і мяса, пакідаючы мінімальныя аб'ёмы для асабістага спажывання сялян [1, арк. 120].

Палітыка эканамічнага генацыду мела катастрафічныя наступствы для насельніцтва Беларусі. Яна прывяла да масавых смерцяў, падрыву традыцыйнага ўкладу жыцця і знішчэння значнай часткі эканамічнай інфраструктуры. Прымусовая праца, недахоп харчавання і прадметаў першай неабходнасці, а таксама разбурэнне прамысловых і сельскагаспадарчых аб'ектаў стварылі гуманітарны крызіс, маштабы якога фіксуюцца ў дакументах таго часу.

Аналіз дакументаў дазваляе зрабіць выснову, што эканамічны генацыд у Беларусі быў не проста следствам ваенных дзеянняў, а часткай стратэгічнай праграмы нацысцкай Германіі па падпарадкаванні і знішчэнні акупаваных тэрыторый. Гэтыя дзеянні пакінулі глыбокі след у гісторыі рэгіёна, паўплываўшы на яго сацыяльнае, эканамічнае і дэмаграфічнае развіццё.

Вывучэнне дакументальных сведчанняў не толькі пралівае святло на трагічныя падзеі мінулага, але і падкрэслівае неабходнасць захавання памяці аб злачынствах нацызму, што мае важнае значэнне для прадухілення падобных трагедый у будучыні. Дакументы фонду 412 Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь з’яўляюцца ключавой крыніцай для далейшых даследаванняў гэтай тэмы, спрыяючы аб’ектыўнаму асэнсаванню наступстваў нацысцкай акупацыі.

ЛІТАРАТУРА

1. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 412. Воп. 1. Спр. 108.

2. НАРБ. – Ф. 412. Воп. 1. Спр. 112.

3. НАРБ. – Ф. 412. Воп. 1. Спр. 112.